

DILAFRO‘Z QALANDAROVA,

*Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti dotsenti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

DOSTON JANRINING AMERIKADA O'RGANILISHI MASALALARI (VOLTER FELDMAN TADQIQOTLARI MISOLIDA)

Annotatsiya: Ushbu maqolada mashhur amerikalik folklorshunos olim AQShning Pensilvaniya universiteti professori Volter Feldmanning O'zbekitondagi folklor dala amaliyotlaridagi ishtiroki moybaynida "Alpomish" dostonining Sherobod dostonchilik maktabidagi kuylanish an'anasi, qolaversa mazkur dostonchilik maktabining taniqli vakili Qahhor Rahimov tomonidan kuylangan "Alpomishning qaytishi" parchasining ikki varianti va ularning qiyosiy tadqiqi haqida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: baxshi, doston, variant, ijro, makon, zamon, flora, fauna, she'riy matn, konseptual tahlil, qiyosiy tadqiq.

Аннотация: в данной статье в ходе участия известного американского учёного-фольклориста Волтера Фельдмана, профессора Пенсильванского университета, в полевых фольклорных практиках в Узбекистане раскрывается традиция пения эпоса "Алпомиш" в Шерабадской эпической школе, а также обсуждаются два отрывка из "Возвращение Алпомиша" в исполнении известного представителя этой эпической школы Каххора Рахимова и их сравнительное исследование.

Ключевые слова: бахши, эпос, вариант, исполнение, пространство, время, флора, фауна, поэтический текст, концептуальный анализ, сравнительное исследование.

Abstract: In this article are discussed, during the participation of the famous American folklorist scholar Walter Feldman, professor of the University of Pennsylvania, in folklore field practices in Uzbekistan, the tradition of singing the epic "Alpamish" in the Sherabad epic school, as well as two excerpts of the "Return of the hero" sung by the well-known representative of this epic school, Kakhhor Rakhimov options and their comparative study.

Keywords: bakhshi, epic, variant, performance, space, time, flora, fauna, poetic text, conceptual analysis, comparative study.

Turkiy xalqlar, jumladan, o'zbek folklori namunalari qadimdan hozirgacha ko'plab Yevropa mamlakatlari olimlarining alohida diqqatini tortib, ularning e'tirofiga sazovor bo'lib kelmoqda. Jumladan, Herman Vamberi, Anna Luiza Strong, Korlis Lamont, G.M.Shulbrayt, N.Chadvik, Idris Shoh, M.Boura, Hasan Paksoy, Karl Rayxl, Volter Feldman, M.Petersen, F.Adams, Daniel Priori kabi olimlarning sohaga oid tarjima va tadqiqotlari dolzarbligi bilan folklorshunoslik ilmda o'ta ahamiyatlidir [1,2,3,4,5,6,7,8,9,10,11,12,13.].

Turkiy xalqlar, jumladan, o'zbek xalqi tarixi, madaniyati va san'atiga qiziqish Yevropada ko'pdan mavjud. Uning tarixi juda uzoq zamonlarga borib taqaladi. Bu qiziqish doimiy tadrijiy ta-

komil topib borgan. Aytaylik, Turkiston tarixi, qadimgi urf-odat va an'analari, folkloriga oid materiallarni to'plagan H.Vamberining tajribalari keyinchalik N.Ostroumov, A.Borovkov, M.Gavrilov, M.Andreyev, R.Radlov, V.M.Jirmunskiy, V.Feldman, K.Rayxl kabi olimlar qiziqishi uyg'onishiga ham turtki bo'lgani ma'lum.

AQShning Pensilvaniya universiteti professori Volter Feldman 1980-yil Kolumbiya universitetida "XIX asr oxiri va XX asrning boshlarida o'zbek xalq og'zaki dostonlari" mavzusidagi PhD dissertatsiyasini yoqlagan [12.]. Uning tadqiqotida "Alpomish" dostonining Sherobod dostonchilik maktabidagi "Alpomishning qaytishi" parchasining ikki varianti: o'zbek xalq og'zaki dostonining hozirgi ijro jarayonlari haqida fikr yuritilgan. Ushbu tadqiqotda doston nomi bilan mashhur bo'lgan o'zbek og'zaki she'riy janri matn tarkibi va uning nazmiy uslubi masalalariga oydinlik kiritishga harakat qilingan. To'rtta qisqa og'zaki she'riy matnlarga e'tibor qaratilgan. Ular 1990-yilning may va 1991-yilning iyun oylarida To'ra Mirzayev rahbarlik qilgan folklor ekspeditsiyasi davrida Qashqadaryo va Surxandaryo viloyatlarida bitta bard (baxshi, olim tadqiqotlarida baxshilarni bard nomi bilan atagan – D.Q.) Qahhor Rahimov tomonidan kuylangan.

"Alpomish" dostonining maxsus tadqiqi bilan shug'ullangan, hozirda AQShning Pensilvaniya universitetida faoliyat olib borayotgan mashhur folklorshunos olim Volter Feldman 90-yillarda O'zbekistonga keladi. Volter Feldman bir so'zida: "Men Dehqonobod shahrining Chalg'i qishlog'iga 1990-yil may oyida tashrif buyurganman. 4-may kuni men Dehqonobodda bir bazmda qatnashdim. U yerda Qahhor Rahimovning "Alpomish"ning qaytishi" deb nomlangan "Alpomish" dostonining ikkinchi qismini, jumladan, qahramonning uchrashuvlari tasviri ijrosini tingladim", – deydi [14. 337–365].

Darhaqiqat, bu mashhur eposni jonli ijroda tinglash istagi olimni Toshkent davlat konservatoriyasining sharq musiqasi rahbari Otanazar Matyaqubov bilan birga Dehqonobod shahridan o'n yetti kilometr uzoqlikda joylashgan Xo'ja Mahmud tumanidagi Chalg'i qishlog'iga yetaklaydi. Baxshi bir nechta do'stlarini uyiga taklif qilib, "Alpomish" epizodining davomli versiyasini, shu qatorda Yodgor bilan uchrashuvning ancha cho'zilgan qismini ijro etadi.

Shundan so'ng Volter Feldman 1991-yil iyul oyida Chalg'i qishlog'ida yana bir hafta bo'lib, Qahhor baxshi kuylagan epos epizodlarining bir xil variantlari qanday kuylanishini, xususan, Alpomishning qaytishi va uning yaqinlari bilan uchrashuvi epizodlariga aloqador she'riy matnlar ijrosida musiqiy sozlarning o'rnini, aloqasini, kuylash jarayoniga makon va zamonning ta'sirini kuzatadi. Qahhor Rahimov olimning maqsad va istagini inobatga olib, ushbu sahnalarni qayta kuylab beradi. Bunga baxshi ikki soat vaqt sarflaydi. Olim esa matnlarni yozib oladi. Baxshi ishlatgan barcha iboralar izohi ustida ishlaydi. Ularning leksik-semantik, uslubiy xususiyatlariga e'tibor qaratadi. Alpomishning otasi Boybo'ri va o'g'li Yodgor bilan uchrashuv sahnalariga xos she'riy parchalarni taqqoslashga muvaffaq bo'ladi, ammo qahramonning singlisi Qaldirg'och bilan uchrashuv epizodi faqat nasrda saqlanib qolganligi sababli uni taqqoslay olmaydi.

Olim doston ijrosida qatnashgan vaqtlarini aniq ko'rsatib o'tgan. Masalan, u 1990-yilning 11-may kuni tushdan keyin Yodgor bilan uchrashuv sahnasi ijrosini tinglaganini qayd etgan. O'sha oqshom olim o'zi tinglagan Boybo'ri bilan Alpomish uchrashuvi epizodining ijrosi 16 satrdan 28 satrgacha, Yodgor bilan uchrashuv sahnasi ijrosi 19 qatordan 25 qatorgacha bo'lgan she'riy misralardan iboratligini aniqlaydi va shu asosda ularning ikkinchisi birinchisiga qaraganda ozroq satrlardan tashkil topganini aytib o'tadi.

Alpomishning o'g'li Yodgor bilan birinchi uchrashuvi o'zbek epik an'analarida turlicha bayon etilgan. Variant ko'rinishida bu "Alpomishning qaytishi" qismining asosiy epizodlaridan biridir. Uni Volter Feldman 1990-yilning 11-may kuni kechqurun va 1991-yil 3-iyulda Qahhor Raximovdan odatiy versiyasiga binoan ijro qilinganida tinglagan. Ushbu versiyada xizmatchi Qultoyning

kiyimida niqoblangan Alpomish Ultontoz va Barchinning to'yida paydo bo'ladi. U bir yosh bola, aftidan, yetimning mehmonlarga xizmat ko'rsatayotganini ko'radi. Garchi Alpomish bunda hali bu bolaning o'z o'g'li Yodgor ekanligini bilmasa ham (chunki uni shungacha hech qachon ko'rmagan edi – D.Q.), yigitchaning abgor, achinarli va och ko'rinishiga achinib, eng yaxshi go'sht bo'lagini (sonning yuqori qismidan) olib, unga beradi. Biroq oshpaz Yodgorning qo'zichoq sonidan yeyotganini ko'rib, qattiq g'azabi qo'zib, yuziga tarsaki tortadi. Og'riq va xijolatdan Yodgor xafa bo'ladi.

Volter Feldman Yodgor bilan Alpomish uchrashuvi epizodi Qodir baxshi an'analari asosida kuylab kelinayotganligi va uning 1990, 1991-yillarda yozib olingan va qayta-qayta tinglanib, tahlilga tortilgan ikki parcha ham Qodir baxshidan so'ng shogirdlari tomonidan kuylab kelinayotganligini aytadi. Shuning uchun olim ushbu epizodning ikki ijrodagi xususiyatlarini o'zaro taqqoslashga uringanini alohida aytib o'tish joiz. Bu o'rinda olimning ancha sinchkov tadqiqotchi ekani yanada oydinlashadi.

Uning aytishicha, 1990-yil 11-may kuni tushdan keyin Qahhor baxshi Dehqonobodda tug'ilgan kunni nishonlashda Alpomish va Yodgorning uchrashuvini alohida voqea sifatida kuylab berar ekan, yuqoridagi versiyani emas, boshqa bir versiyani ishlatgani ma'lum bo'ladi. Chunki bunda go'shtning bir oyog'i yo'qligi va shuning uchun oshpaz Yodgorni urishi aytilgan. Alpomish voqealarga aralashtirilmagan. Shuning uchun ilk versiyada Yodgor tomonidan Alpomishga aytilgan quyidagi misralar keyingi versiyada keltirilishiga hojat qolmagan:

*Nega menga katta jilikni berdingiz?
Oq tanamda qizil qon paydo bo'ldi.*

“Alpomish va Yodgorning uchrashuvi” epizodida Yodgor tilidan keltirilgan “Ayting-chi, nega meni kaltakladingiz, ey farzandsiz?”, “Ko'chadagilar ham meni urishadi. Haqiqatan ham, ayting, otam o'lganmi?”, “Katta jilik berib, dushmaningizning kulishiga sabab bo'ldingiz”, “Endi menga katta jilik bermang, siz mening otam yo'qligini bilib qildingiz”, “Kashalga ketgan otam kelmaydimi?” kabi misralar uning asosiy mazmunini anglatishda muhim o'rin tutadi.

Volter Feldman ta'kidlaganidek, bunda “katta jilik” birikmasi motiv chizig'idagi kalit iborani tashkil qiladi. Uningcha, qo'y anatomiyasining ushbu qismi otaning o'g'il uchun qila oladigan narsalarining ko'pini anglatish uchun keltirilgan. Ammo Yodgorning tanazzulga uchragan bolaligi nuqtai nazaridan, bu umidvor bo'lmaydigan narsadir. Chunki yetim bola uchun “katta jilig”ni tatib ko'rish amrimaholdir.

“Ilik” so'zi ham bu epizodda kalit so'zlardan biri. Shuning uchun bu so'z Yodgor nutqi keltirilgan beshta bandning uchtasida paydo bo'lgan. Olim uning paydo bo'lish vaqti va joyini 1991-yil oktyabr oyida Nyu-Yorkda yozib olinganida deb, aniq ko'rsatgan ham. (Doston uchinchi marta Qahhor baxshi ijrosida Volter Feldman tomonidan Nyu-York shahrida yozib olinadi. – D.Q.)

Xullas, “Boybo'ri va Alpomish uchrashuvi” epizodining asosida keksa insonning, xususan, otaning xo'rlangani tasviri yotsa, “Yodgor va Alpomish uchrashuvi” epizodining markazida yetimning xo'rlanishi mavzusi yotadi va har ikkalasi ham tinglovchini mulohaza yuritishga undaydi. Chunki xalqimizning urf-odat, e'tiqodiy qarashlariga ko'ra, ota roziligi tangri roziligiga tenglashtiriladi. Shuningdek, hadislarda ham otaning, yetim bolalarning haqqi ulug'langani ma'lum.

Qahhor baxshi kuylagan parchalarda yetim hayoti bilan bog'liq holatlarga alohida e'tibor qaratilgan [15.]. Otasiz, boquvchisiz, yetim (sag'ir) uchun dunyo “keng” emas, “tor” ko'rinishi, atrofidagi odamlar ham unga “torlik qilishi”, lekin yetim bolalar dunyoda oddiy boladan ko'ra ko'proq narsani ko'rishi tushuntirilgan. Yetim o'zini yomon tutishiga yo'l qo'ya olmaydi, chunki uni adolatli yoki adolatsiz jazodan himoya qiladigan hech kimi yo'q.

Volter Feldman dostonidagi “Yodgor va Alpomish uchrashuvi” epizodini faqat g‘oyaviy mazmuni nuqtai nazaridan emas, badiiyati tomonlama ham tahlil etishga uringan. Jumladan, olim Qahhor baxshining o‘zi yashagan Xo‘ja Mahmud qishlog‘i tabiiy sharoitida “baland tog‘lar” cho‘qqilari yalang‘och va bepoyon bo‘lib, quyoshning jaziramasidan hududni asrashiga yetim uchun ham ota shu tog‘lar kabi panoh, “soya beradi” deganiga e‘tiborni tortadi. Bu esa, o‘z navbatida, baxshilarning doston ijrosi jarayonida o‘zi yashayotgan hudud (makon) tabiiy sharoiti, reliefi, flora va faunasini nazarda tutishlari mumkinligidan ogoh etadi.

Yodgor otasi Alpomish qaytguniga qadar otasiz, yetim bo‘lib yashagan, ammo otasining vafot etganiga ishonmagan, amin bo‘lmagan. Niqobdagi Alpomishning saxiy ishi “otalikka o‘xshaydi”, ammo uning natijasi Yodgorga zarar yetkazadi. Shu sababli Yodgor uning o‘ziga “yaxshiligi”ni bir notanish kimsaning shafqatsiz fitnasi sifatida talqin qilishga majbur bo‘ladi. Bobosi Boybo‘ri yoki ammasi Qaldirg‘ochdan farqli o‘laroq, u Alpomishni ko‘rganiga amin bo‘lolmaydi. Shuning uchun “Qaytish” shaklidagi epizodga qaraganda ushbu epizodning noaniqligi ko‘proq. Ammo xuddi shu noaniqlik ushbu sahnaning pafosini yaratishga xizmat qiladi.

“Yodgor va Alpomish uchrashuvi” epizodining asosiy g‘oyaviy mazmuni yetimlik, ya‘ni sag‘irlik bo‘lgani uchun unga bag‘ishlangan “motiv-band”lar tarkibida sag‘ir, sag‘irlik so‘zlari to‘rtta bandning uchtasida qo‘llanilgan.

Olim dostonlar ifoda uslubi bilan bog‘liq sintaktik parallelizm ko‘plab turkiy tillardagi xalq she‘riyatining muhim va o‘xshash uslubiy xususiyati ekanini alohida ta‘kidlaydi. Bu o‘rinda u o‘z fikrini asoslash uchun V.M.Jirmunskiyning ritmik-sintaktik parallelizm bilan bog‘liq fikrlariga tayanadi [16. 29-68.]. Yana olim uning Albert Lord Janubiy slavyan eposida o‘rgangan formulalar qatoriga konseptual jihatdan ancha yaqinligini [17. 45-48.] qayd etib o‘tadi. Olimning tadqiqotlari bizga Lordning tajribalarini eslatadi.

Xulosa qilib aytganda, Volter Feldman 90-yillarda O‘zbekistonga qilgan tashrifi jarayonida “Alpomish” dostonidagi otalar va o‘g‘illar uchrashuvi aks etgan epizodlarni Qodir baxshi an‘analari asosida kuylab kelayotgan Qahhor baxshining jonli ijrosini qayta-qayta tinglab, shu asosda ushbu epizodlarning ikki baxshi ijrosidagi xususiyatlarini sinchkovlik bilan o‘zaro taqqoslab, dostonning tipologik va spetsifik belgilarini ochib bergan. Volter Feldmanning uslubi Albert Lord tajribalarini yana bir bor sinovdan o‘tkazib, olimning folklorshunoslik ilmi uchun qimmatli xulosalarga kelgani bilan ahamiyatlidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Vambéry A. *Scenes from the East (Through the Eyes of a European traveler in 1860)*, Corvina, Kiads, - Budapest, 1979. – 418 p.;
2. Vambéry A. *Sketches of Central Asia*. – London, 1868. – 444 p.;
3. Vambéry A. *Travels in Central Asia*. – London, 1996. – 443 p.;
4. Lamont C. *The Peoples of the Soviet Union*. – New York, 1946. – 229 p.;
5. Shah I. *The Pleasantries of Incredible Mulla Nasrutdin*. – London, 1974;
6. Bowra C. *Heroic Poetry*. London, 1961. – 808 p.;
7. Paksoy H.B. “*Alpamysh*” *Central Asian Identity under Russian Rule*”, USA, AACAR, 1989. – 683 p.;
8. Reichl Karl. *Turkic Oral Epic Poetry: Traditions, Forms, Poetic Structure*. Garland Publishing, inc. – New York & London, 1992. – 395 p.;
9. Karl Reichl. *Uzbekische Maerchen*. Herausgegeben und uebersetzt von. – Bochum, 1978;

-
10. Karl Reichl. *Maerchen der Usbeken: Samarkand, Buhara, Taschkent. Herausgegeben und uebersetzt von I.L. Cirtautas. Koeln, 1984;*
11. Reichl K. *Uzbek Epic Poetry: Traditions and Poetic Diction. – Hainsworth, 1989;*
12. Walter Feldman. *“The Uzbek Oral Epic: Documentation of Late Nineteenth Century and Early Twentieth Century Bards”. PhD. Dissertation. – USA, 1980.;*
13. Petersen Marilyn. *Treasury of Uzbek Legends and Lore. – Toshkent: Qatortol-Kamolot, 2000. – 180 б.*
14. Walter Feldman. *Two Performances of the “Return of Alpamiş”: Current Performance-Practice in the Uzbek Oral Epic of the Sherabad School. Oral Tradition, 12/2 (1997): p.337–365.*
15. Qahhorov A. *Yangi Dostonlar: Qashqadaryo va Surxondaryo baxshilari repertuari asosida. Toshkent. – Fan. 1985.*
16. Жирмунский В.М. *О некоторых проблемах теории тюркского народного стиха. // Тюркологический сборник. – М.: Наука, 1970. – С.29–68.*
17. Лорд А, *“The singer of tales”.1960. – Кембридж. – Б.45–48.*

